

MANDRICA: NJË RAST STUDIMI I ZHDUKJES SË IDENTITETIT GJUHËSOR

Dhimitri BELLO¹, Sindorela DOLI-KRYEZIU²

^{1*} Faculty of History and Philology, University of Tirana, Republic of Albania

² Faculty of Education, University of Gjakova, Republic of Kosovo

*Corresponding author e-mail: dbello@yahoo.com, sindorela.doli.kryeziu@uni-gjk.org

Përmbledhje

Ky punim shqyrton rastin e Mandricës, një fshat në jug të Bullgarisë, si një model studimi mbi dinamikën e dëmtimit dhe zhdukjes së identitetit gjuhësor ndër shqiptarët ortodoksë në Ballkan. Gjatë shekujve XIX dhe XX, Mandrica përfaqësonte një komunitet unik sociolinguistik, ku shqipja bashkekzistonte në një mjedis shumëgjuhësh, e ndërthurur me elemente të bullgarishtes, greqishtes dhe turqishtes si pasojë e kontakteve të gjata ndërkulturore. Hulumtimi, i mbështetur në analizën e dokumentacionit historik, studimet e mëparshme albanologjike dhe vëzhgimin etnografik, synon të identifikojë faktorët kryesorë që kanë përshpejtuar procesin e asimilimit gjuhësor.

Ndër faktorët determinantë veçohen: migrimi masiv drejt qendrave urbane, politikat shtetërore integruese, ndryshimi i qëndrimeve ndaj gjuhës amtare te brezat e rinj, si dhe reduktimi i funksioneve shoqërore të shqipes në sferën publike. Përmes aplikimit të konceptit të “kapitalit gjuhësor”, punimi shpjegon se si ruajtja e shqipes humbi rëndësinë praktike dhe simbolike përballë nevojës për integrim socio-ekonomik. Rasti i Mandricës nxjerr në pah kompleksitetin e mbijetesës gjuhësore në kontekstin ballkanik dhe tensionin mes trashëgimisë kulturore dhe modernizimit. Për më tepër, ky studim kontribuon në debatin mbi zhdukjen e gjuhëve minoritare, duke theksuar rëndësinë e dokumentimit të dialekteve të izoluar si dritare drejt proceseve më të gjera të transformimit identitar dhe globalizimit në rajon.

Fjalët kyçe: Mandrica, shqipja ortodokse, sociolinguistikë, ndryshim gjuhësor, kapital gjuhësor, asimilim, Ballkan.

Mandrica është një fshat, dikur i populluar me shumë banorë që flisnin vetëm gjuhën shqipe, që sot po shkon drejt shpërbërjes së tij. Është fshat i vetëm në atë zonë të Republikës së Bullgarisë, në fqinjësi edhe me fshatra të tjerë shqiptarë në pjesën trake të Ballkanit që sot janë përtej kufijve të Bullgarisë, një pjesë në territorin e sotëm turk dhe një pjesë në territorin grek. Edhe pse për këtë fshat janë bërë studime si dhe janë zhvilluar edhe ekspedita, studimet nuk mendojmë se kanë qenë të mjaftueshme deri në shterim, dhe ndoshta nuk do arrihet kurrë deri atje, pasi banorët e paktë që kanë ngelur sot në këtë fshat nuk mund të na japin dot informacion të mjaftueshëm për sinkroninë dhe diakroninë e thellë gjuhësore, historike, etno-folklorike etj. Ky fshat është themeluar nga shqiptarë, pasi përpara vendosjes së tyre atje, shekuj më parë (koha e saktë nuk është e përcaktuar), nuk ka të dhëna historike për banorë të mëhershëm vendas. Duke u marrë me vetë emërtimin e tij, shpeshherë janë thurur edhe legjenda rreth krijimit të këtij vendbanimi në krye të herës.

Nga vetë emërtimi Mandrica me temën fjalëformuese *mandër*, është krijuar perceptimi se fshati është krijuar nga barinj ortodoksë shqiptarë që furnizonin ushtrinë osmane me produkte qumështi. Pak e vështirë për t'u besuar një legjendë e tillë. Nga banorët tregohen histori të

ndryshme rreth krijimit të fshatit, por pa një qëndrueshmëri kronologjike apo historike. Nëse i kthehemi historive më të vjetra të zhvillimeve në atë zonë në periudhën osmane të shekujve XVI-XVII, ndoshta do të kemi një qasje më reale për kohën e saktë dhe shkakun e kësaj zhvendosjeje masive. E themi masive, pasi Mandrica nuk është një fshat i vetëm dhe i izoluar, siç mund të quhet tani, meqë është i vetëm në territorin bullgar. Fshati ka arritur në një masë prej 400 shtëpi, por në periudha të ndryshme luftërash, kryesisht gjatë Luftës I botërore, një pjesë e mirë e tyre janë shpërngulur, duke u katandisur sot në një grusht njerëzish të vjetër, si dëshmitarë të fundit të një fshati që ka bërë histori.

Sot ky fshat nga ana administrative, përfshihet në njësinë vendore të Ivajlovgradit. Por ky nuk ka qenë i vetmi fshat në krahinën e Trakës. Banorët e këtij fshati të shkëputur kanë mbajtur lidhje edhe me shqiptarë të tjerë atje, siç janë fshatrat Qytezë, Alltëntash, Sulltanqoi, Azerdere, Zailef, Abllar, Karakasap etj. Informacion më të hollësishëm na jep studiuesi bullgar Boyan Gjyzelev në veprën e tij: Албанците в източните балкани të përkthyer edhe në shqip “Shqiptarët në Ballkanin Lindor”: “Në shekujt XVI-XVII në Traki dhe Stamboll u drejtuan mijëra banorë të Shqipërisë së jugut. Shumica e tyre u homogjenizuan në mjediset greke të Stambollit dhe Edrenesë, por lindën edhe disa fshatra shqiptare, shumica e të cilave mbijetuan deri në vitin 1920. Njëri nga këto fshatra- Mandrica edhe sot ndodhet në territoret Bullgarisë dhe përfaqëson të vetmin fshat që banohet nga shqiptarët” (Gjyzelev: 196)

Për këtë fshat nuk kanë munguar studimet, ku peshën kryesore e zënë hulumtuesit shqiptarë, por edhe ata bullgarë me interes në fushat e albanologjisë, ballkanologjisë dhe gjuhësisë. Studimet më serioze, të cilat ofrojnë një panoramë të qartë identitare, gjuhësore, folklorike, etnografike dhe historike, janë ato të Dhimitër Shuteriqit, Mahir Domit, Eric Hampit, Ramazan Bogdanit, Kolë Jakovës etj. Ndër autorët bullgarë, vendin kryesor e zë Boyka Sokolova me punimin e saj monumental “Die albanische Mundart von Mandrica” (Dialekti shqiptar i Mandricës). Ajo na afron një dimension tjetër kompleks në dinamikën e identitetit të Mandricës. Ajo vëren një dikotomi domethënëse: ndonëse gojëdhëna e lidh origjinën me Vithkuqin, analiza linguistike anon drejt krahinës së Devollit.

Ky fakt sugjeron se procesi i zhvendosjes së këtij kapitali gjuhësor nuk ka qenë një transferim i thjeshtë mekanik, por një proces kompleks ku identiteti historik dhe ai gjuhësor kanë ndjekur rrugë të ndryshme. Ky “paradoks” kërkon një rilexim të lëvizjeve demografike të shekullit të XVII, duke e parë Mandricën jo si një enklavë të izoluar, por si një produkt të bashkëveprimit të dialekteve jugore të shqipes. Kemi dhe Ljudmil Stankov me librin “Албанският говор на село Мандрица” (E folmja shqiptare e fshatit Mandricë). Ky i fundit, i bazuar në studimet e Shuteriqit dhe Domit, u shërben veçanërisht studiuesve bullgarë. Me interes janë gjithashtu dy botime të “Shoqatës për Rilindjen e fshatit Mandricë”: një “Читанка” (Libër leximi), përgatitur nga një grup autorësh vendas në gjuhën bullgare, si dhe fjalori “Bisedimor bullgarisht-shqip me fjalorth” i Mariya Georgieva (Peeva), i konceptuar si një përpjekje për të ruajtur dhe trashëguar këtë pasuri gjuhësore te brezat e rinj.

Ekzistojnë edhe studime të tjera të pjesshme, të cilat ndihmojnë në plotësimin e panoramës historike e kulturore të këtij fshati. Por pavarësisht këtyre, mendojmë se nuk është kryer një njohje e plotë e këtij fshati, duke e parë si një rast të një enklave të izoluar gjuhësisht dhe kulturalisht nga ajo e origjinës për një kohë relativisht të gjatë, ku si kontakte të vetme gjuhësore kanë pasur bullgarishten, dhe në zanafillë edhe për një kohë të gjatë edhe me turqishten, si dhe me greqishten, kryesisht nga shkolla dhe kisha.

Në Mandricë, përdorimi i gjuhëve ishte i ndarë sipas një hierarkie funksionale, duke krijuar një ekuilibër që e mbajti gjallë shqipen deri në ditët e sotme — ndonëse, për fat të keq, ajo sot dëshmohej vetëm nga një numër i pakët folësish të moshuar. Shqipja rezistoi si një domosdoshmëri identitare, duke mbetur e kufizuar në sferën familjare, fisnore dhe intime. Turqishtja, përveç funksionit të saj administrativ, shërbeu për një kohë të gjatë si *lingua franca* në tregjet rajonale dhe në marrëdhëniet tregtare, duke u bërë kështu një mjet komunikimi

ndëretnik në Ballkanin osman. Për banorët e Mandricës, kjo gjuhë nuk ishte thjesht një element i huaj, por një instrument jetik për mbijetesën ekonomike dhe lëvizshmërinë sociale, duke mbushur hendekun midis izolimit të sferës familjare (ku flitej shqip) dhe kërkesave të hapësirës publike të asaj epoke.

Nga ana tjetër, greqishtja dhe bullgarishtja shërbyen si gjuhë të identitetit rajonal dhe të besimit ortodoks, si dhe si gjuhë të arsimit zyrtar në periudha të ndryshme historike. Natyrisht, bullgarishtja ka ushtruar trysinë më të madhe si gjuhë në kontakt të përhershëm që nga themelimi i fshatit, ndërsa në shekullin e fundit ajo mbetet faktikisht e vetmja gjuhë në kontakt me shqipen. Tani le ti kthehemi fshatit, emërimit të tij, dhe shkaku i supozuar i shpërnguljes prej trevave të Shqipërisë së jugut, dhe konkretisht Vithkuqi i Korçës (siç pretendohet), në një territor kaq të largët nga vendlindja, duke u afruar ndjeshëm tek portat Perandorisë osmane, lindjes së një enklave me një gjuhë dhe identitet kulturor. Më pas të vazhdojmë me arsyetimin e asimilimit që shkon drejt zhdukjes të këtij identiteti gjuhësor.

Përtej narrativave popullore që e lidhin themelimin e Mandricës me një traditë thjesht blegtorale (si furnizues të qumështit për administratën osmane); ose krijimi i fshatit nga tre vëllezër: një prift, një çoban dhe një kasap, që kaluan dhe e pëlqyen vendin (Bogdani: 30); nga shtatë çobanë nga Albania që themeluan fshatin dhe më pas me prurje të reja duke ndërtuar nga 15 shtëpi në vit, nuk na japin asnjë argumentim logjik dhe historik bindës, si shkak i kësaj zhvendosjeje të madhe. Nëntë variante të ndryshme tregohen në lidhje me themelimin e këtij fshati (Bogdani: 31). Dhe mandricarët nuk janë thjesht blegtorë, gjë që besojmë se do të ngelej si “profesioni” kryesor i tyre. Natyrisht, që ata kanë qenë edhe blegtorë shumë të mirë, siç mund të kenë qenë shumica e fshatrave përreth.

Ata kanë qenë edhe bujq të mirë. Hambarët e tyre të drithit ishin më të mëdhenj në gjithë krahinën, gjë që i bënte të kishin një ekonomi të mirë. Ata në shekullin XIX, u bënë të njohur edhe si prodhuesit më të mëdhenj të mëndafshit. Edhe sot po t’i shohësh shtëpitë e tyre me çardakë të mëdhenj në katin e dytë, ishin edhe për këtë, për mëndafshin. Pasi silleshin në shtëpi, gjethet përhapeshin mbi pëlhura pambuku ose rrogoza në dyshtim të drunjtë të çardakut. Hapësira e madhe dhe e hapur lejonte që ajri të qarkullonte lirshëm poshtë dhe lart gjetheve, duke siguruar që ato të mbeteshin të freskëta por të thata.

Por ata janë shquar shumë edhe si mjeshtër të mëdhenj në ndërtim. Shtëpitë e ndërtuara kryesisht me qerpiç janë me dy (që janë shumica e tyre) dhe tre kate, dëshmojnë edhe mjeshtërinë e madhe që zotëronin. Kjo, mendojmë se është edhe primarja. Nëse bëjmë një lexim më të thelluar të të dhënave historike dhe kontekstit arkitektonik të kohës, mendojmë se dalim në një zanafillë tjetër. Pozicionimi strategjik i fshatit në afërsi të Edrenesë — kryeqendrës së Perandorisë Osmane gjatë shekullit XVI — dhe tradita e dokumentuar e mjeshtërisë së gurit ndër shqiptarët e jugut, ngrenë hipotezën se Mandrica mund të jetë themeluar fillimisht si një enklavë e mjeshtërve ndërtues (ustallarëve).

Kjo shpjegon jo vetëm madhësinë e konsiderueshme të fshatit në periudhat e hershme (rreth 400 shtëpi), por edhe statusin e veçantë të privilegjuar që banorët gëzuan nën administrimin osman. Pjesëmarrja e këtyre mjeshtërve në kantiere të mëdha perandorake, siç është ndërtimi i Xhamisë Selimie (1568–1575), e vendos Mandricën në një hartë lëvizshmërie profesionale, ku gjuha e tyre nuk ishte thjesht një domosdoshmëri tregtare, por gjuha e kantierit dhe e arsimit teknik.

Ky këndvështrim e orienton historinë e Mandricës: nga një fshat i izoluar barinjsh, në një qendër të specializuar artizanale, ku identiteti shqiptar u ruajt pikërisht nga kohezioni i fortë i "esnafit" të ndërtuesve. Dhe krahas këtyre, ishte edhe pjesa tjetër, që merrej edhe me ato që përmendëm më sipër. Megjithatë, ky është një problem që kërkon studime shumë më të thelluara, kryesisht historike, por edhe gjuhësore, që mund të na vijnë shumë në ndihmë. Historike, duke hulumtuar nëpër arkivat e kohës së përafërt, për të parë se kur dhe për çfarë

arsye duhej që të zhvendoseshin me qindra kilometra larg (gjithmonë, nëse pranojmë që ata vijnë nga zonat juglindore të Shqipërisë, që gjuhësia pak a shumë e konfirmon këtë).

Duhet parë se me çfarë statusi janë vendosur në ato zona, a kanë pasur taksa të zakonshme që kishte gjithë zona përreth, a kanë pasur privilegje ose ndonjë status të veçantë mbrojtjeje si dhe të lirimit nga taksat e rënda, i quajtur “muaf” (nëse pranojmë faktin që shkaku i zhvendosjes të ketë qenë profesioni i ustallarëve të ndërtimit të Xhamisë së Selimies), ose të kenë pasur mbrojtjen e drejtpërdrejtë të Vakëfit të Xhamisë. Krijimi i një zone të banuar, si një “ishulli veçantë”, që dallonte me gjithë popullsinë vendase që e rrethonte, rruajtja dhe mbijetesa gjuhësore dhe identitare për një periudhë relativisht të gjatë, është ndoshta një status i tyre i veçantë social- ekonomik që i ka shpëtuar nga asimilimi i shpejtë, duke i siguruar kështu edhe një farë autonomie për gjithë kohën.

Duhet parë nëse ekziston ndonjë akt ligjor i kohës (ferman) që urdhëronte transferimin e kësaj popullsie dhe ligjërimin për të jetuar atje, gjë që mund të na shpjegojë edhe arsyen e kësaj lëvizjeje. Fshati ka qenë i madh dhe solid, dhe lëvizjet me copëzime të tij (që dëshmohej edhe historikisht edhe nga tregimet e banorëve), duke u larguar nëpër krahina të ndryshme në Greqinë e sotme, vijnë pikërisht kur Perandoria osmane ishte në dobësim. A ka qenë një lëvizje e detyruar, në krye të herës? Zhvendosja ka qenë thjesht një migrim i rastësishëm, apo një “rekrutim shtetëror” mjeshtërish për t’i shërbyer në vepra të rëndësishme ndërtimore? Nga ajo çka dihet për Xhaminë e Selimies, thuhet se arkitekti i kësaj vepre ka qenë Arkitekt Sinani, shqiptar me origjinë nga zona juglindore e Shqipërisë.

Variantet mund të jenë të shumta, ndaj duhet që çdo gjë të jetë e dëshmuar me dokumente historike, për të njohur zanafillën e saktë të këtij vendbanimi. Po merremi pak shkurtimisht me pjesën gjuhësore të këtij fshati, nga ato materiale që ne kemi pasur në analizën tonë. Sido që të kenë ardhur në fshatin ku janë vendosur sot, si mjeshtëri të ndërtimit (dylgjerë), apo edhe mbarështues bagëtish, përpunues të qumështit dhe të mishit (mandraxhinj), gjuha që ata bartnin me vete nga vendi i origjinës, shqipja, u ka shërbyer si një “kod sekret” profesional. Në udhëtimet e tyre drejt zonave përfaqë qofshin këto bullgare, turke apo greke, ky kod u lejonte të ruanin monopolin mbi teknikat e punës duke u organizuar në skuadra të vogla (të mbyllura), duke rritur vlerën në tregun e punës.

Gjuha shqipe si gjuhë mjeshtërish është e njohur në gjuhën bullgare. Gjurmë të saj ne i gjejmë në gjuhët argote edhe sot në bullgarisht, ose të paktën kanë ekzistuar deri përpara disa dhjetëvjeçarësh. Këtë na e dëshmon një studim i çmuar që ndoshta në studime të tjera mund të krahasohet edhe me fjalësin e gjuhës së mandricarëve. Studiuesit Kacori, Dukova, Asenova na e dëshmojnë me një korpus të caktuar fjalësh në këto të folme të fshehta: *Mbi karakteristikën e të folurës së fshehtë në Bullgari*. (Tempulli 2003). Për Mandricën, gjuha e përdorur (shqipja) nuk ishte thjesht një dialekt i izoluar fshati, por edhe një mjet që gjeneronte pasuri edhe mbrojtje, dhe kjo mund të arrihej kryesisht nëpërmjet “monopolit” të mjeshtërisë.

Duke qenë se ata supozohet që të kenë qenë mjeshtër të mirë në ndërtim ose qoftë edhe mbarështues bagëtish, e kanë pasur këtë kod preferencial, që e përmendëm edhe më sipër. Ky kod i favorizonte që ata të ruanin vetëm brenda për brenda komunitetit të tyre sekretet e zanatit, që askush jashtë tyre (turq, bullgarë ose grekë) nuk mund të përfshiheshin. Dhe ata dëshmojnë edhe vetë sot, se kanë qenë shumë fanatikë në gjuhë dhe identitet. Kjo mund të ketë sjellë një farë konvertimi në status ligjor të tyre.

Ky identitet unik për trevën ku u vendosën, ndoshta i ka ndihmuar që të kenë gëzuar ndonjë status të veçantë (edhe pse ne nuk kemi rënë në gjurmë të ndonjë realiteti të tillë historik), si një komunitet i veçantë, besnikë të Autoritetit qendror (Sulltanit), gjë që është konvertuar në kapital ekonomik me më pak taksa dhe më shumë tokë. Dhe kjo mund të arrihej qoftë duke qenë furnitorë të zellshëm të ushtrisë turke me produkte qumështi dhe mish, qoftë edhe si mjeshtër të mëdhenj në ndërtime të rëndësishme të kultit ose në ato administrative dhe ushtarake. Një analizë e thellë e fjalësit, përmes strukturimit leksikor në fusha semantike, ne

mund të arrijmë që të rindërtojmë profilin historik- kulturor dhe social të këtij komuniteti, duke identifikuar veprimtaritë mbizotëruese të tyre (blegtori, ndërtim apo thjesht bujqësi).

Natyrisht që banorët e këtij fshati, kanë qenë gjatë gjithë kohës të paktën dygjuhësh. Banorët e vjetër duhet të kenë pasur një “portofol” të pasur gjuhësor. Shqipen e përdornin si kapital kulturor të brendshëm, bullgarishten dhe greqishten si kapital arsimor, fetar dhe tregtar, ndërsa turqishten si kapital administrativ. Me dobësimin dhe rënien e Perandorisë Osmane dhe krijimin e shteteve- kombe, statusi i gjuhës shqipe fillon të bjerë ndjeshëm. Këtë kohë nis edhe shkëputja e një mase të madhe të këtij fshati për në vende të tjera, që ata e mendonin se do ishin më mirë. Me shtetin e ri bullgar ky kapital gjuhësor që zotëronin nuk kishte më vlerë administrative. Dobësimi dhe rëgjimi gjuhësor nis dhe forcohet kur bullgarishtja “pushton” të gjitha sferat duke filluar që nga ajo zyrtare dhe deri tek ajo fetare, duke e lënë gjuhën shqipe pa një funksion praktik (kapital gjuhësor) dhe duke e reduktuar atë pak e nga pak në një relikto që nuk u trashëgua më tek brezi i ri.

Sot ky kapital gjuhësor ka pësuar një transformim interesant, por tepër kritik. Na ka ngelur vetëm vlera e tij shkencore dhe arkivore. Ky kapital gjuhësor dhe kulturor duhet mbledhur (ai ekzistues por edhe ato që mund të kapen në këtë moment fundor të tij) dhe duhet studiuar për të ndriçuar gjithë rrugëtimin e tij historik, kulturor dhe social. Këtu kemi një fosile të gjallë të një gjuhe të përdorur shekuj më parë. Është një kapital gjuhësor i ngurtësuar që nuk prodhon më, por që mund të gjenerojë fakte të reja shkencore.

Përfundime

Rasti i Mandricës, që u munduam të trajtojmë në këtë punim në vija të përgjithshme, na shërben si një pasqyrë e “vdekjes së paralajmëruar” të një gjuhe, ose më saktë i një varianti të vjetër gjuhësor. Dhe kjo zhdukje e këtij identiteti gjuhësor, nuk po ndodh nga mungesa e vullnetit, por nga ndryshimet e pakthyeshme që i ka imponuar koha. Sot e folmja e këtij fshati, ekziston vetëm si arkiv shkencore, duke e humbur funksionin e saj si mjet i gjallë i komunikimit shoqëror. Ky rast na shërben si një leksion i hapur mbi qëndresën dhe brishtësinë. Kjo na kujton se për të mbijetuar një gjuhë, ka nevojë për një “fushë” ku të ketë vlerë. Për këtë vlerë (ekonomike, administrative apo kulturore), gjuha tkurret në sferën e kujtesës derisa shndërrohet në heshtje.

Ky rast në fakt është një thirrje për të kuptuar se humbja e një dialekti të tillë është humbja e një nyjze unike në historinë e gjuhës shqipe. Ky rast na afron të dhëna unike mbi “gjuhën në agoni”. Ky na mëson se si ndodh kalimi nga dygjuhësia në zëvendësimin total të gjuhës, duke shërbyer si një model studimi për dinamikën e asimilimit në Ballkan. Mund të kryhen studime dialektore dhe krahasimtare. Materiali që ekziston lejon një analizë të thelluar të “shqipes së ngrirë (arkaike)” të një varianti. Ky mund të na mundësojë ballafaqimin dhe krahasimin e tipareve gjuhësore të zonës së Devollit dhe ato të Vithkuqit (nëse i referohemi konkluzioneve të Sokolovës) në nivel fonetik dhe morfologjik (që është kryer përgjithësisht nga Shuteriqi dhe Domi), duke na sqaruar dhe qartësuar përfundimisht nëse kemi të bëjmë me një dialekt kalimtar apo një shtresëzim i mëvonshëm.

Në përfundim, Mandrica nuk duhet parë thjesht si një fshat që po hesht, por si një dëshmi e fundit e një historie të madhe ballkanike. Arkiva e grumbulluar dhe analiza e këtij punimi vërtetojnë se, ndonëse identiteti gjuhësor po lëkundet mes memories historike dhe strukturës gjuhësore, vlera e saj mbetet universale. Gjendja kritike në të cilën ndodhemi na ngarkon me përgjegjësinë që këtë “kapital gjuhësor” të mos e lëmë të humbasë në harresë, por ta shndërrojmë në një monument shkencor. Zhdukja e një të folmeje është një proces natyror, por harresa e saj është një dështim akademik. Ky studim synon të jetë pikërisht barriera kundër kësaj harrese.

Referencat

- [1]. Bogdani 2013: R. Bogdani. Diaspora etnografike. Tiranë
- [2]. Georgieva (Peeva) 2015. M. Georgieva (Peeva). Fjalor bisedimor bullgarisht- shqip me fjalorth. Издателство “Фабер”, Велико Търново
- [3]. Gjyzelev 2005: B. Gjyzelev. Shqiptarët në Ballkanin Lindor. Tiranë
- [4]. Hamp 2007: E. Hamp. Diftongjet e Mandricës. (261-268) Studime krahasuese për shqipen. Prishtinë
- [5]. Jakova 1965: K. Jakova. Një vizitë në fshatin Mandrica. Rev. “Nëndori”, Tiranë
- [6]. Kacori, Dukova, Asenova 2003: Th. Kacori, U. Dukova, P. Asenova. Mbi karakteristikën e të folurës së fshehtë në Bullgari. “Tempulli”, Korçë
- [7]. Kamberi, Idrizi 1997: A. Kamberi, M. Idrizi. Katër shekuj të pagjunjësuar. Tetovë
- [8]. Stankov 2016: L. Stankov. E folmja shqipe në fshatin Mandricë. Studime filologjike, Tiranë
- [9]. Shuteriqi, Domi 1958: Dh. Shuteriqi, M. Domi. Të folmet e shqipes jashtë kufijve shtetërorë të Shqipërisë. Studime filologjike Nr.2, Tiranë
- [10]. Shuteriqi 1965: Dhimitër S. Shuteriqi, Fshati shqiptar i Bullgarisë, Mandrica. Studim dhe tekste. Studime filologjike Nr 1, Tiranë
- [11]. Shuteriqi 1965: Dhimitër S. Shuteriqi, Fjalorth i të folmes shqipe të fshatit Mandricë (Bullgari). Studime filologjike Nr.2, Tiranë
- [12]. Sokolova 1983: Sokolova, B. Die albanische Mundart von Mandrica. Berlin: Akademie-Verlag.
- [13]. Sokolova 1971: Sokolova, B. Traces de la langue albanaise à Mandrica (Bulgarie). Actes du IIe Congrès international des études sud-est européennes. Athènes.
- [14]. Гюзелев 2004: Б. Гюзелев. Албанците в източните балкани. София
- [15]. Майкидис 1972: А. Майкидис. Мандрица (Бележки- Спомени- Традиции). Солун
- [16]. Соколова 1979: Соколова, Б. Културни и езикови взаимодействия на Балканите (по материали от село Мандрица). Балканско езикознание (Linguistique Balkanique), 22 (2), fq. 47-52, София
- [17]. Соколова 1968: Соколова, Б. Местното име Мандрица. Езикови изследвания в чест на акад. Стефан Младенов, БАН, София
- [18]. Станков 2016: Л. Станков. Албанския говор в село Мандрица. София
- [19]. Читанка 2022: Grup autorësh nga fshati Mandrica. Читанка за Мандрица. Сдружение за възраждане на село Мандрица